

Smjernice za jačanje lokalnog razvoja vođenog zajednicom

Europeizacija ruralnog razvoja osnivanjem i djelovanjem lokalnih akcijskih grupa (LAG-ova) te pripremom i provedbom strategija lokalnog razvoja, bila je izvjesna inovacija u hrvatskom socio-kulturnom prostoru, koja je došla odozgo. Načelo "lokalni razvoj vođen zajednicom-CLLD", u okolnostima teritorijalne fragmentiranosti, velikog broja jedinica lokalne samouprave koje su oslabile teritorijalnu i socijalnu koheziju, suočava se s nedostatnim ljudskim i institucionalnim resursima te je podložna politizaciji djelovanja.

LAG-ovi kao hibridne organizacije različito su razvijeni te imaju različita postignuća, a to redovito ovisi o razvijanosti dijela zemlje u kojem djeluju te angažiranosti vodstva LAG-a. Uglavnom sredstva LAG-ova dolaze iz Mjere 19 Programa ruralnog razvoja, a kvalitetne iskorake čine oni LAG-ovi koji povlače i sredstva za druge lokalne projekte kojima se podmiruju lokalne potrebe. Ulaganja u ljudske i institucijske resurse čine se izazovima koje, na različite načine, dijeli velik broj LAG-ova. Bolja umreženost, bolja vidljivost te bolja ukorijenjenost u lokalnim zajednicama mogu biti značajni doprinosi pokretanja održivog lokalnog razvoja.

Prioriteti razvoja LAG-ova i jačanja lokalnog razvoja vođenog zajednicom za tekuće razdoblje povezuju se s evidentiranim činjenicama u provedenom istraživanju projekta SUSTINEO. U tom smislu obrazlaže se osam smjernica: *svrhovita ulaganja u izgradnju ljudskih i institucionalnih kapaciteta LAG-ova; unaprjeđenje procesa izrade i praćenja provedbe lokalnih razvojnih strategija; učenje iz iskustva drugih; razvijanje okvira CLLD vladavine i jačanje participacije; jačanje vidljivosti rada LAG-ova; ruralni razvoj učiniti vidljivim prioritetom razvoja zemlje; temu lokalnog razvoja vođenog zajednicom treba istraživati i predavati u relevantnim akademskim programima.*

Uvod

Ključni izazov projekta SUSTINEO je bio kako pridonijeti postizanju održivog razvoja (OR) u Hrvatskoj. Naime, uočen je manjak povezanosti između stvarnih lokalnih razvojnih potreba i javnih politika, a osim na razini pojedinih dionika, ne postoji ni sustavno zagovaranje, kao ni kompetencije za upravljanje te provedbu održivog razvoja na razini Hrvatske.

Odgovor projekta je povezivanje i umrežavanje udruga, lokalne samouprave i visokoobrazovnih institucija te jačanje kapaciteta za zajedničko djelovanje u provedbi održivog razvoja. Između ostalog, provedena su i tri znanstvena istraživanja o temama vezanim za različite aspekte održivog razvoja (održiva mobilnost, uloga lokalnih akcijskih grupa u poticanju lokalnog razvoja u ruralnim zajednicama te socijalne inovacije), koja su poslužila za izradu smjernica za kvalitetnije oblikovanje javnih politika vezanih uz OR.

U ovom tekstu se fokusiramo na [ruralna područja](#) i [ulogu lokalnih akcijskih grupa \(LAG-ova\) u poticanju lokalnog razvoja u ruralnim zajednicama](#), dajemo kratki prikaz čimbenika u području, prikazujemo ukratko rezultate i dokaze iz istraživanja u okviru projekta SUSTINEO te na kraju dajemo određene preporuke za poboljšanje stanja.

Lokalne akcijske grupe (LAG-ovi) utjelovljuju pristup LEADER za razvoj ruralnih područja EU-a, a što treba doprinijeti integralnom jačanju ekonomske, teritorijalne i socijalne kohezije. Izvorna svrha LEADER-a bila je razviti inovativne ideje za model ruralnog razvoja koji bi se mogao preslikati na druga područja. U programskom razdoblju 2014. – 2020. metoda LEADER je proširena pod širi pojam Lokalni razvoj vođen zajednicom (CLLD). CLLD¹ je specifičan instrument koji se koristi na podregionalnoj razini i upotpunjuje druge oblike potpora razvoju na lokalnoj razini kako bi se pokrenule i uključile lokalne zajednice i organizacije te doprinijele pametnom, održivom i uključivom rastu.

Čimbenici stanja u području

Republika Hrvatska je ruralna zemlja u skladu s OECD-ovim kriterijima te je značajan dio našeg teritorija ruralan. Ideju LEADER-a i LAG-ova donijele su u Hrvatsku udruge koje su prve prihvatile i promovirale taj pristup te je i prvi LAG osnovan kroz projekt udruga, kao izvjesna inovacija odozdo. U programskom razdoblju 2007.-2013., pristup LEADER integriran je u okviru politika EU-a za ruralni razvoj. LEADER je kao politički okvir donio sve veći zamah endogenom ruralnom razvoju unutar EU-a i primjer je teritorijalne vladavine.

Njega je “naslijedio” i proširio obuhvat *lokalni razvoj vođen zajednicom* (CLLD) kao instrument kohezijske politike za lokalni, ruralni, gradski i prigradski razvoj za razdoblje 2014. – 2020., koji je usmjeren jačanju teritorijalne kohezije i postizanju učinkovitog razvoja.

U hrvatskom kontekstu primjena pristupa LEADER u multisektorskom planiranju lokalnog razvoja započela je kasnih 2000-ih uz sudjelovanje organizacija civilnog društva koje su osnovale prvi LAG i kroz europski pretpristupni fond PHARE.

Područje primjene CLLD-a u odnosu na razdoblje prije 2014. godine prošireno je i na urbana područja i na teme kao što su društvena inkluzija, klimatske promjene, migracije, nezaposlenost i druge. Hrvatska još nije prepoznala taj potencijal te se financijska potpora za CLLD pruža samo u ruralnim i ribolovnim područjima. Program ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014.–2020. izrađen je za potrebe provedbe mjera ruralnog razvoja u ruralnim ili mješovitim područjima. Programom je omogućeno korištenje sredstava iz Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EPFRR) namijenjenog financiranju ruralnog razvoja. Jedan od načina provedbe mjera odnosno dodjeljivanja sredstava za njihovu provedbu se temelji na strategijama razvoja lokalnih akcijskih grupa za područja obuhvata LAG-ova.

LAG je partnerstvo između predstavnika javnog, gospodarskog i civilnog sektora u ruralnim područjima, a članovi LAG-a mogu biti fizičke ili pravne osobe, dok su LAG-ovi registrirani kao udruge. Dakle, ovo je rijedak primjer hibridnih organizacija u Hrvatskoj koje imaju mjesto u razvojnim strategijama.

CLLD se u razdoblju 2014.-2020. u Republici Hrvatskoj provodi putem Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj. U tom razdoblju analizirana su 54 LAG-a koji pokrivaju područje od 511 jedinica lokalne samouprave (oko 51.000 km² kopnenog teritorija Republike Hrvatske), a obuhvaćaju nešto manje od 2,5 milijuna stanovnika.

Stanje alokacije sredstava iz listopada 2022. navodi da su LAG-ovi do tada ukupno objavili 374 natječaja u vrijednosti 636 milijuna kuna (78% sredstava u odnosu na alocirana sredstva za provedbu LRS-ova putem LAG natječaja, uključujući prijelazna sredstva) u različitim područjima poput provedbe projekata malih i mladih poljoprivrednika, lokalne infrastrukture, modernizacije i povećanja konkurentnosti poljoprivrednika, prerade poljoprivrednih proizvoda i diversifikacije poljoprivrednika.

Vrednovanje ovog program ukazalo je na brojne i kompleksne izazove (Ministarstvo poljoprivrede, 2020). Novo razvojno razdoblje računa s jačanjem kapaciteta LAG-ova, a težište se stavlja na pripremu i provođenje lokalnih razvojnih strategija prilagođenih potrebama pojedinog područja (Ministarstvo poljoprivrede, 2022.).

Ključni problem povezan je s činjenicama što je koncept LAG-ova i njihovo poslanje lokalnog razvoja u ruralnim područjima zemlje za hrvatske prilike izvjesna inovacija koja je došla odozgo. Ovaj koncept razvoja prenesen je iz naprednih zemalja EU-a gdje su osvijesteni interesi i djelovanje lokalnih dionika koji su obvezani suradnjom. Ovaj koncept podrazumijeva sudjelovanje lokalnih dionika i njihovu suradnju te integrirani razvoj utemeljen na iskazanim potrebama lokalnih dionika i zajednica. Izazovi za ukorjenjivanje ovakvog koncepta razvoja povezani su s teritorijalnom fragmentiranosti, velikim brojem gradova i općina - jedinica lokalne samouprave, u kojima su na vlasti različite i često suprotstavljene političke opcije te s nedostatnim ljudskim i institucionalnim resursima. U slabije razvijenim dijelovima zemlje dominiraju socio-kulturni obrasci prožeti nepovjerenjem i nedostatkom suradnje koji su prepreka ovakvom demokratskom tipu razvoja.

Rezultati i dokazi iz istraživanja u okviru projekta SUSTINEO

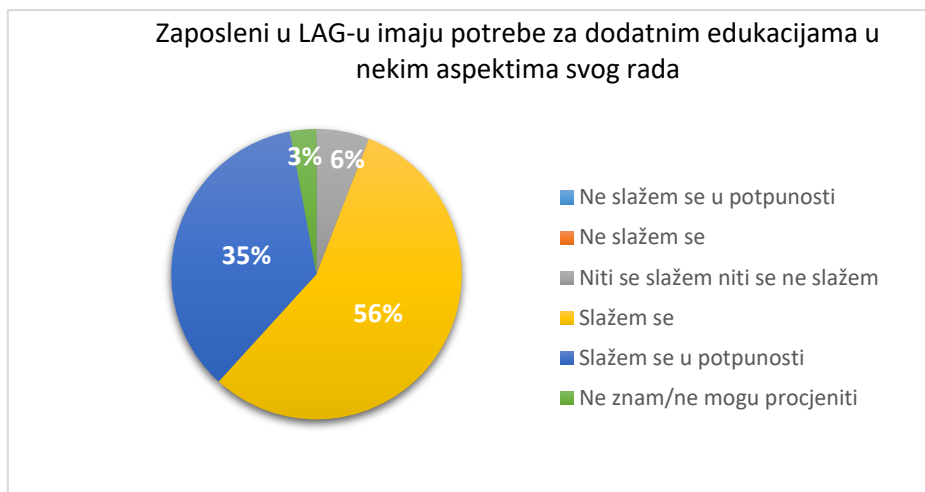
Istraživanje provedeno korištenjem fokusne grupe, ankete¹ te studija slučaja dalo nam je korisne dokaze o mogućnostima i ograničenjima djelovanja LAG-ova te njihove uloge i učinaka glede održivog ruralnog razvoja u Hrvatskoj.

Temeljem iznesenih podataka može se zaključiti da:

- neki LAG-ovi imaju manje zaposlenih od potrebnog broja
- važno obilježje je pro-socijalna motivacija zaposlenika
- ljudski resursi se uglavnom ocjenjuju prikladnima, uz vrlo značajne potrebe za dodatnim edukacijama.

¹ Anketno istraživanje provedeno je krajem 2021. i početkom 2022. godine. Od 54 LAG-a na upitnik je odgovorilo njih 35, što je povrat od 63%.

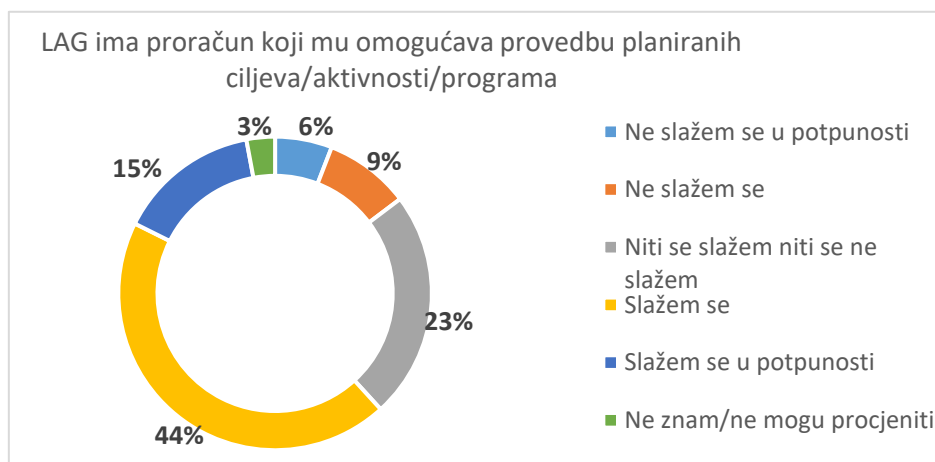
Graf 1: Potreba za dodatnim edukacijama

Što se tiče **financijskih kapaciteta** općenito, možemo vidjeti da:

- proračuni LAG-ova rastu te se očekuje da će ostati slični ili dalje rasti (jedan dio LAG-ova se izdvaja po proračunima)
- sredstva LAG-ova uglavnom dolaze iz Mjere 19 LEADER – CLLD PRR-a, međutim, postoji i određeni broj LAG-ova koji već sada značajno koriste druga sredstva EU-a u svom radu
- LAG-ovi vide dodatni prostor i potrebu diversifikacije izvora financiranja za svoj rad te pribavljanja više financijskih sredstava kojima bi poticali aktivnosti lokalnih dionika i umrežavanje
- Poduzetniji LAG-ovi iz razvijenih dijelova povlače više dodatnih sredstava te se razvija socijalno poduzetništvo odozdo s vidljivim lokalnim učincima.

Graf 4: Prikladnost proračuna za provedbu planiranih ciljeva/aktivnosti/programa

LAG-ovi su se očitovali koliko su im važni i ostvarivi različiti mogući **učinci** koji se tiču njihovog rada. Kod nekoliko učinaka vide se zanimljivi rezultati. Podijeljena su mišljenja o ostvarivosti bitnih učinaka, kao što su neposredno rješavanje lokalnih problema, pronalaženje/primjena inovativnih rješenja za rješavanje lokalnih problema i mobilizaciju lokalnih resursa. Svi se navedeni aspekti vide kao važni, no podijeljena su mišljenja LAG-ova jesu li ti učinci i ostvarivi ili su teško ostvarivi. Što se tiče jačanja ekonomskih veza među lokalnim akterima, većina 67,4% ispitanika misli da je to važno ili vrlo važno, ali teško ostvarivo. S pozitivnije strane, velik dio ispitanika 79,4% vidi da je suradnja s drugim LAG-ovima važna ili vrlo važna i ostvariva. Pored toga, 61,7% ispitanika vidi da je jačanje znanja, vještina i kapaciteta lokalnih dionika važno ili vrlo važno te ostvarivo. Na to se mogu nadograditi različiti učinci koje se naglašavaju u otvorenim pitanjima poput jasne usmjerenosti na razvoj poljoprivrede i OPG-ova, ali i što se tiče suradnje i razvoja odnosa u zajednici..

U cjelini, može se zaključiti da LAG-ovi uglavnom imaju prikladne uvjete za rad. Također, imaju perspektivu u kojoj, nažalost, primjećuju prevelike administrativne zahtjeve koji su prepreka njihovom radu, ali pokazuju veću želju za radom u zajednici i stvaranju odnosa u svom području djelovanja. Primjerice, druge slične aktere, npr. FLAG-ove, vide u usporedbi sa sobom slobodnijima u planiranju i manje opterećenima administracijom.

Od utjecaja najlakše se ostvarivom drži suradnja u lokalnoj zajednici. S druge strane, kompleksnijima se čini dostizanje onih učinaka koji se tiču rješavanja lokalnih problema ili jačanja socijalnog kapitala te ekonomskih veza. Nalazi istraživanja sugeriraju da pandemija nije u većoj mjeri utjecala na rad LAG-ova. Međutim, postoje i oni koji navode i značajno smanjenje aktivnosti, posebno onih okrenutih radu s građanima.

LAG-ovi su vidljivi i prepoznati u lokalnoj zajednici. Ispitanici se ne slažu s tvrdnjom kako LAG-i teško ostvaruje suradnje u lokalnoj zajednici. Većina se slaže s tvrdnjom da lokalna zajednica prepoznaje dobrobiti LAG-ova te da su svi dijelovi lokalne zajednice prikladno zastupljeni u njihovom LAG-u. Studija slučaja govori da se rad u nerazvijenim dijelovima zemlje slabije vidi, skromnije su očito njihove aktivnosti, a lokalni dionici probleme vide i u nepovjerenju. Glede dodjele potpora lokalni dionici, a i lokalna javnost dijelom sumnjaju u politička protežiranja i klijentelizam OPG-ova te jedinica lokalne samouprave koji dobivaju sredstva. K tome, valja istaknuti pitanja održivosti projekata u koja LAG-ovi ulažu sredstva na lokalnim razinama, primjerice, obnova društvenih domova i slično.

LAG-ovi očito nisu prioritet za koji država ima veliki interes niti se u Hrvatskoj prikladno razumije njihova svrha i uloga. Najveću podršku LAG-ovi dobivaju s lokalne razine dok je kontrola države na srednjoj razini. To često ovisi i o okolnostima u kojima se razvija pojedini LAG. LAG-ovi jasno izražavaju potrebu za većom autonomijom u svom radu. Veća autonomija i smanjenje ovisnosti o političkim akterima, bilo na nacionalnoj bilo lokalnoj razini, smatra se da bi unaprijedilo učinke LAG-ova. Razmišljanja s fokusne grupe vide izazove za rad LAG-ova, prije svega na nacionalnoj razini politika. Glede budućnosti istaknuta je tema bolje ukorijenjenosti LAG-ova u lokalnu zajednicu koju predstavljaju.

Preporuke

Preporuka	Objašnjenje
Svrhovito ulagati u izgradnju ljudskih i institucionalnih kapaciteta LAG-ova	<i>Znatan broj LAG-ova je iskazao potrebe za edukacijom. To može biti posebno korist za LAG-ove iz slabije razvijenih dijelova zemlje. Ovi programi se mogu odnositi na pripremu i provedbu projekata, kako bi LAG-ovi povlačili sredstava i iz drugih programa te na učenja iz primjera dobre prakse razvijenijih LAG-ova. Isto tako, mogu korisna biti i osposobljavanja za bolje umrežavanje i učinkovitiju suradnju s drugim dionicima kako bi se doprinijelo povezanosti ruralne i urbane vladavine. Potrebno je i osnažiti pregovaračke vještine zaposlenika kao i vještine koje bi doprinijele izgradnji međusobnog povjerenja.</i>
Unaprijediti procese izrade i praćenja provedbe lokalnih razvojnih strategija	<i>Potrebno je napraviti evaluacije provedbe ranijih lokalnih razvojnih strategija (LRS) i njihovog utjecaja na socio-ekonomski razvoj područja. Nove strategije trebale bi biti u potpunosti utemeljene na lokalnim problemima i izazovima koje ističu lokalni dionici u kojima bi se osjećao duh zajednice. Strategije bi trebale biti životnije i provedivije s mjerljivim pokazateljima glede doprinosa razvoju, poboljšanja kvalitete života i jačanja socijalne kohezije. Praćenje provedbe i učinka LRS-a treba biti provedeno, uključujući i sudjelovanje lokalnih dionika. Preporuka je osmisлити zajedničku metodologiju, između ostalog i da bi bilo i lakše raditi usporedne analize. Trebava voditi računa o povezivanju ovih strategija u županijske razvojne strategije, kako bi pitanja ruralnog razvoja postala dio politike regionalnog razvoja.</i>
Osigurati učenje iz iskustva drugih	<i>Potrebno je produbiti oblike suradnje za dijeljenjem informacija i učenjem iz iskustva drugih. Bilo bi korisno organizirati više studijskih boravaka u bliske članice EU-a te učiti iz njihovog iskustva.</i>
Razviti okvir CLLD vladavine i ojačati participaciju	<i>LAG-ovima treba dati veću autonomiju u radu, što je vidljivo iz provedenog istraživanja. Manje razvijenim LAG-ovima treba osigurati sustav potpore. LAG-ovi su često ispolitizirani na različite načine, a u ekstremnim slučajevima pod kontrolom su lokalne politike. Treba raditi na proširenju članstva LAG-ova i jačanju njihove uloge u strateškom planiranju te u provedbi i praćenju mjera. Ovakav participativan pristup i umrežavanje otvorit će prostor za jačanje socijalnog kapitala te za razvoj socijalnog poduzetništva, zadrugarstva i drugih inovativnih oblika poslovanja. Ruralni parlamenti i CLLD, kao modeli participativne demokracije, trebali bi imati podršku političkih čelnika i uključivati sve građane</i>

	<p><i>iz ruralnih područja, među ostalima socijalne partnere i druge organizacije civilnog društva, žene, osobe starije životne dobi, osobe s invaliditetom, manjine te posebno mlade.</i></p> <p><i>Treba razmisliti o dodjeli nagrada za najbolje LAG-ove!</i></p>
Jačati vidljivosti rada LAG-ova	<p><i>LAG-ovi trebaju biti prisutniji u medijima, a posebno na društvenim mrežama. LAG-ovi se bave lokalnim problemima pa onda je očekivan i veći interes građana. Organizacijom javnih događaja LAG-ovi će dobivati na relevantnosti i bit će prepoznatljiviji kao legitimni čimbenici lokalnog razvoja. LAG-ovi bi trebali ojačati suradnju s medijima te steći znanja i vještine za bolje predstavljanje u javnosti i podizanje vidljivosti i prepoznatljivosti.</i></p>
Ruralni razvoj učiniti vidljivim prioritonom razvoja zemlje	<p><i>Na nacionalnoj razini snažnije zagovarati koncept ruralnog razvoja te interdisciplinarni, a ne sektorski pristup u planiranju i provedbi mjera. Taj integrirani pristup iziskuje koordinaciju među različitim upravljačkim tijelima, koja podrazumijeva uključivanje ruralnih pitanja u sve politike kako bi se osiguralo da potrebe ruralnih područja budu uzete u obzir.</i></p> <p><i>Mnogi izazovi s kojima se suočavaju ruralna područja nisu obuhvaćeni područjem primjene i sredstvima zajedničke poljoprivredne politike (ZPP) te je stoga potrebno prijeći na integrirani pristup djelovanju i financiranju u raznim politikama koje utječu na ruralna područja. Sredstva ZPP-a za ruralni razvoj trebalo bi nadopuniti sredstvima iz nacionalnih politika.</i></p> <p><i>Ruralna područja u Hrvatskoj imaju u pravilu niži indeks razvijenosti, u ovim područjima niža je kvaliteta života i raširenije je siromaštvo. Jačanjem kapaciteta LAG-ova i njihovim životnijim strategijama lokalnog razvoja može se doskočiti ovim izazovima.</i></p>
Ojačati holističke ruralno-urbane veze	<p><i>Urbano-ruralne veze obično su se proučavale sa stajališta gradova s različitim sektorskim interesima i vrlo malo iz ruralnih perspektiva. Ova područja treba proučavati s oba gledišta i iz sveobuhvatnih/holističkih pristupa koji odražavaju njihovu složenost.</i></p> <p><i>Odnos ruralnog prostora s gradovima srednje i male veličine treba promatrati kroz važnu ulogu u povezivanju proizvodnje s lokalnim i širim tržištima. U tom kontekstu bi trebalo poticati provedbu CLLD-a i u gradskim područjima i povezivanje s LAG-ovima u ruralnim sredinama.</i></p> <p><i>LAG-ovima i ostalim organizacijama civilnog društva trebalo bi omogućiti razvijanje lokalnih ruralno-urbanih partnerstava radi stvaranja gospodarskih, socijalnih i okolišnih prilika te poticati bolje razumijevanje međuovisnosti, npr. putem specifičnih natječaja. Važno je pokazati dodanu vrijednost koja proizlazi iz suradnje ruralnih i urbanih organizacija, kao što je to slučaj s inicijativom „od polja do stola“ i socijalno uključivim zelenim planom.</i></p>

<p>Temu lokalnog razvoja vođenog zajednicom treba istraživati i predavati u relevantnim akademskim programima</p>	<p><i>Ovaj koncept i područje razvoja treba redovito istraživati, a rezultate predstavljati ključnim dionicima, donositeljima odluka i široj javnosti. Rezultate istraživanja treba objavljivati te predstavljati na domaćim i inozemnim skupovima. Predavanjima ovih tema u relevantnim akademskim programima stječe se dodatni legitimitet za njihov razvoj i ukorjenjivanje ovog koncepta razvoja.</i></p> <p><i>Poželjno je povezivanje formalnog i neformalnog učenja, uvođenje društveno korisnog učenja i slične aktivnosti suradnje akademskog i civilnog sektora, koje sinergijski mogu doprinijeti jačanju znanja, vještina i kapaciteta za planiranje i provedbu održivog razvoja ruralnih područja. Tu ulogu mogu imati i poslovne organizacije.</i></p>
--	--

O projektu SUSTINEO

Svrha projekta je doprinijeti jačanju kapaciteta za zajedničko djelovanje i umrežavanje ciljnih skupina - organizacije civilnog društva, jedinice lokalne samouprave i javne znanstvene institucije, stvoriti zagovaračku mrežu koja će sustavno djelovati u zagovaranju i provedbi održivog razvoja (OR), istražiti područja bitna za sustavnu provedbu OR-a u Hrvatskoj te dati smjernice za kvalitetnije oblikovanje javnih politika vezanih uz OR. Više o projektu na odraz.hr.

Financiranje: Europski socijalni fond 2014.-2020. - Tematske mreže za društveno-ekonomski razvoj te promicanje socijalnog dijaloga u kontekstu unapređivanja uvjeta rada

Ukupna vrijednost projekta: 3.473.996,69 kn

Trajanje: 28. listopada 2020. - 27. listopada 2023.

Projekt je sufinancirala Europska unija iz Europskog socijalnog fonda.
Sadržaj teksta isključiva je odgovornost ODRAŽ-a.

LITERATURA

Baturina, D., Bežovan, G. i Pavić-Rogošić, L. (2022) *Analiza mogućnosti i ograničenja djelovanja LAG-ova u Hrvatskoj*. Rukopis pripremljen za objavu.

Đokić, I. i Sumpor, M., (2017) Kapacitet hrvatskog prostora za provedbu strategija razvoja urbanih i LAG područja. *Urbano-ruralne veze*, 117-123.

Grbavac, K. (2017). Osvrt na provedbu pristupa lokalnog razvoja pod vodstvom zajednice: zašto provoditi pristup lokalnog razvoja pod vodstvom zajednice u urbanim sredinama?. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 55(2), 245-249.

Lukić, A (2014), Model izdvajanja ruralnih područja Hrvatske za potrebe praćenja utjecaja mjera ruralnog razvoja. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno matematički fakultet.

Lukić, A. (2021). *Popis naselja prema DEGRUBA metodologiji*. (preliminarni izračun). Zagreb: Prirodoslovno matematički fakultet.

Lukić, A., Obad, O. (2016) New Actors in Rural Development - The LEADER Approach and Projectification in Rural Croatia. *Sociologija i prostor*, 54 (2016) 204 (1): 71-90.

Markotić Krstinić, B. (2018) Katalog LAG-ova. Odobrene Lokalne akcijske grupe (LAG-ovi) u Republici Hrvatskoj Ozalj: LEADER mreža Hrvatske http://www.lmh.hr/images/lhm_katalog_v8b-min.pdf.

Markotić Krstinić, B. (2019.). *LEADER case study: Strong underlying values and connections to academic institutions in support of LEADER/CLLD*. Brussels: European Network for Rural Development.

Markotić Krstinić, B. (2021) CLLD country profile: Croatia: <https://ldnet.eu/clld-country-profile-croatia/>.

Ministarstvo poljoprivrede (2020) *Izješće o kvantitativnoj analizi pokazatelja. Vrednovanje programa ruralnog razvoja republike hrvatske za razdoblje 2014.-2020., vrednovanje sustava te pripreme analiza za izvješćavanje prema europskoj komisiji u 2019. godini. Podizješće 3: Kvalitativna analiza provedbe LEADER pristupa u Hrvatskoj*. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede.

Ministarstvo poljoprivrede (2022). *Strateški plan Zajedničke poljoprivredne politike Republike Hrvatske 2023. – 2027*. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede.

Pavić - Rogošić, L., Jelić Mück, V., Haken, R., Pelikan, J., Mamula, P. (2010) *Zajedno za održivi razvoj ruralnih područja. Priručnik za provedbu pristupa LEADER u Hrvatskoj*. Zagreb: HRMM i ODRAZ.

Program ruralnog razvoja Republike Hrvatske (2015). *Rural Development Programme of the Republic of Croatia for the Period 2014-2020*

https://ruralnirazvoj.hr/files/Programme_2014HR06RDNP001_10_5_en.pdf